

Österåsen [Y 49]

Detta är en värdebeskrivning som ska förklara och förtydliga värdena inom riksintresset.

Id: Y 49

Namn: Österåsen

Kommun: Sollefteå

Socken: Eds

Huvudsaklig karaktärstyp: Sanatoriemiljö

Andra karaktärstyper: -

Utbredning och landskap: Området ligger på en bergsplatå cirka nio kilometer norr om Sollefteå. Söder om området rinner Faxälven och öster om det rinner Ångermanälven. Riksintressets skogsområde ligger i anslutning till ett större friluftsområde med Majberget i väster. En stor del av riksintresset innehåller tät skog med anlagda promenadstigar. Bebyggelsen ligger samlad i den södra delen på platån.

Dagens värdetext beslutad av RAÄ 1996:

Motivering:

Sanatoriemiljö, socialhistoriskt intressant sjukhusanläggning med park från 1901, uppfört som ett av Oscar II:s jubileumssanatorier.

Uttryck för riksintresset:

Huvudbyggnaden bestående av fyra envåningspaviljonger länkade till en central byggnadskropp, ritad av Fredrik Liljekvist. Österåsen var till skillnad från andra jubileumssanatorier uppfört i trä.

Utdrag från RAÄ ordlista med landskaps- och miljötyper:

Sanatoriemiljö: Närmiljö kring vilohem eller specialsjukhus för lungsjukpatienter med karaktäristiska verandor, park- och promenadanläggningar mm, vanligen lokaliserad till skogs- och bergstrakter med ”hög luft”.

Riksintressets värden:

- Anläggningens placering i det kuperade landskapet i ett högt läge med utsikt över dalen, och samtidigt avskilt från omgivande bebyggelse.
- Välbevarade byggnader från sekelskiftet 1900 som med omgivande park och skogsområde berättar om förhållandena på sanatoriet.

Riksintresset Österåsen berättar om en tid då tuberkulos beskrevs som landets största fiende. I Sverige dog omkring 10 000 människor årligen på grund av sjukdomen som också kallades lungrot.

Österåsens sanatorium är ett av tre folksanatorier som byggdes med medel från Oscar II:s jubileumsfond. Fonden instiftades i samband med Oscar II:s 25-års jubileum som regent och det var hans hustru drottning Sophia som föreslog att den skulle användas för att bekämpa den på den tiden mycket utbredda sjukdomen tuberkulos. Drottning Sofia var också ordförande i fondkommittén under den tiden som de tre sanatorierna uppfördes i olika delar av landet. De tre så kallade jubileumssanatorierna var tänkta för samhällets mindre bemedlade, men det var höga intagningskrav för patienterna.

Sanatorieområdets läge i landskapet – tillsammans med byggnadernas utformning och placering, park och skogsområde – berättar om hur den rådande behandlingsterapin av tuberkulossjuka gick till med vila, näringsrik mat och motion som de viktigaste delarna. Läget berättar också om hur livet för patienter och sjukvårdspersonal såg ut i en relativ isolerad miljö som var skild från det resterande samhället både geografiskt och socialt.

Så här syns riksintressets värden i landskapet:

Österåsens sanatorium, som stod färdigt år 1901, och flera av byggnaderna som uppfördes då är skyddade som byggnadsminne. Det innebär att det finns skyddsföreskrifter som syftar till att bevara byggnadernas karaktär och arkitektoniska detaljer. De byggnader som inte har skyddsföreskrifter, men som har ett stort värde för miljöns riksintressanta berättelse, har använts för anläggningens självförsörjning och som personalbostäder.

Sanatoriet i landskapet

När det beslutades att jubileumsfonden skulle användas i arbetet med att bekämpa tuberkulos var planen att bygga tre folksanatorier utspridda över landet – ett i norr, ett i mitten och ett i söder. Valet av Österåsplatån för det norra sanatoriet var till stor del styrt av de naturgivna förutsättningar som fanns på platsen. Läget var högt och omgivet av bergsåsar som skyddade mot kalla nordanvindar, och det var öppet mot söder och öster. Vyerna ut över landskapet ansågs särskilt storslagna och kunde upplevas från nästan hela området. Utrymmet på platån gjorde det möjligt att bygga en huvudbyggnad med ett paviljongsystem samt flera byggnader i anslutning. Marklutningen dränerade området på ett naturligt sätt samtidigt som lutningen passade för de promenadstigar som skulle anläggas. Omgivningarnas bördiga jordområden innebar även goda provianteringsmöjligheter. Alla dessa förutsättningar angavs också som krav som måste uppfyllas i den lista med kriterier för att en plats skulle lämpa sig för ett sanatorium och den gällande behandlingsterapin.

Som besökare upplever man kriterierna för valet av plats redan när man närmar sig Österåsens sanatorium. Vägen som leder upp till området är smal och brant och det är tydligt hur man lämnar omgivande bebyggelse nedanför höjden. Det är först när man nått upp till platån som man möts av det forna sanatoriets avskilda plats i landskapet. Sanatoriekriterierna gör sig också påminna då man rör sig i området runt huvudbyggnaden, i parken och runt om i skogsområdet med de anlagda promenadstigarna. Överallt inom området finns det platser med storslagen utsikt och med långa siktlinjer ned över Älvdalslandskapet. Självfallet har landskapsbilden förändrats jämfört med hur det såg ut från utsiktsplatserna för över hundra år sedan. Sollefteå har vuxit, jordbrukslandskapet har krympt, det har kommit mer bebyggelse och det forsar inte längre lika mycket från älvarna. Men detta påverkar inte riksintressets berättelse. Placeringen på höjden ovanför omgivningarna upplevs fortfarande starkt och man förstår de bakomliggande tankarna vid valet av plats. Och ännu i dag ligger anläggningen isolerad, men med utsikt och närhet till kommunikationer och annat liv.

Sanatoriets byggnader

Sanatoriet var i stort sett självförsörjande och livet levdes ganska isolerat från övriga samhället på grund av den allmänna rädslan för smitta, de ofta långa behandlingstiderna och att personalen bodde inom området. Framför allt sjukvårdspersonalen var mycket nära patienterna och hade begränsade möjligheter att lämna sanatoriet. Byggnaderna berättar om hur Österåsen fungerade som en egen enhet uppe på höjden.

Huvudbyggnaden i trä med de sammanbyggda paviljongerna, också de i trä, är mycket stor och utbredd. Huvudfasaden är riktad mot söder, den har ett monumentalt uttryck och är symmetriskt uppdelad. Österåsens huvudbyggnad skiljer sig på så sätt från de två andra folksanatorierna. Dessa är stenbyggnader med två flyglar, ritade av arkitekten Axel Kumlien som även ritade andra vårdbyggnader. Österåsens arkitekt Fredrik Lilljekvist däremot var framförallt slottsarkitekt och hade aldrig tidigare ritat en sjukhusbyggnad.

Arkitekturen är utformad efter den verksamhet som skulle bedrivas och berättar om hur delar av behandlingen av tuberkulossjuka såg ut. Det fanns – och här var man tidigt ute – en tillgänglighetstanke bakom att paviljongerna med sina patientrum byggdes i ett plan och att det inte sattes in trösklar på avdelningarna. Samtliga patientrum ligger i söderläge för att ge mycket solljus, rummen har också höga fönster som stod öppna för att få in frisk luft större delen av året. Huvudentrén kan nästan upplevas lite dold i sitt läge mellan de två västra paviljongerna, men placeringen beror på att trafiken vid entrén inte skulle störa vilan i ligghallarna som låg framför huvudfasaden.

Ligghallarna är ett mycket karaktäristiskt inslag i en sanatoriemiljö. Det var här som patienternas vila skedde utomhus, vilket var en primär del av behandlingen. I dag finns det två öppna ligghallar bevarade, dessa uppfördes på 1920-talet. Ursprungligen fanns det ytterligare en lång ligghall nedanför de nuvarande, men den revs på 1960-talet. Tack vare terrasseringen i gräsmattan går det ändå att läsa in parkbilden och föreställa sig hur många människor som samtidigt kunde ligga på rad för vilan i friska luften.

Personalbostäder och ekonomibygnader

Den övriga bebyggelsen utanför huvudbyggnaden berättar om hur personal med olika yrkesroller bodde inom området och om hur sanatoriet bedrevs med en utvecklad självhushållning. I de byggnader som ursprungligen uppfördes som bostäder för de anställda kan en viss hierarki avläsas i

strukturen. Närmast huvudbyggnaden ligger två fristående villor – sysslomannavillan och överläkarvillan – som ursprungligen fungerade som kamrerbostad respektive överläkarbostad. Överläkaren hade ett totalansvar för sanatoriet och bostaden skulle ligga placerad så att denne skulle kunna ha uppsikt över hela anläggningen. Det var krav som fanns i de promemorior som jubileumsfonden skrivit ned inför byggandet av sanatoriet. Bostäder för sjuksystrar och underläkare låg ursprungligen i huvudbyggnaden, ansvariga sjuksystrar hade sina rum i respektive paviljong och underläkarens bostad låg en våning upp. Senare, troligen tidigt 1940-tal, byggdes det en fristående byggnad för sjuksköterskorna, denna ligger strax nedanför dagens parkering och kallas för Solhem. Fridhem är en annan personalbostad som ligger vid kanten till skogsområdet och ursprungligen var bostad för trädgårdsmästare och maskinist. I den byggnad som i dag används som ateljé i Hälsohemmets verksamhet fanns det bostäder på översta våningen, bageri och tvätter i nedre samt maskinutrymme för uppvärmning.

Österåsen beskrivs ofta som ett eget fungerande samhälle, vilket det i stor utsträckning också var. Anläggningen har egen vattenkälla, man hade djurhållning med svin och höns, odlade grönsaker i en stor köksträdgård och så fanns bland annat det egna bageriet och tvätteriet. Detta syns genom de ekonomibygnader som finns bevarade inom området och ligger samlade i områdets västra del. Köksträdgården är inte kvar, däremot finns en örtagård i parken framför huvudbyggnaden.

Frisk luft och motion

Det stora skogsområdet norr om bebyggelsen inom riksintresset har anlagda promenadstigar. Motion och frisk luft var viktiga komponenter i behandlingen och stigarna är noggrant planerade med väl avvägda stigningar som syftade till att öka motionen. Men det fanns också en tillgänglighetstanke bakom anläggandet av stigarna; det skulle vara enkelt att ta sig fram och inte alltför brant. Promenadstigarna slingrar sig genom skogsområdet och leder fram till utsiktsplatser med vyer ut över Älvdalslandskapet med Ångermanälven och Faxälvens nipor. Utsiktsplatserna ansågs höja patienternas trivsel och skulle uppmuntra till de viktiga promenaderna.

Det finns flera platser längs med promenadstigarna som blivit minnesmärken tack vare Österåsens historia. Den så kallade Hårnålstallen är en tall där buntar av hårnålar sitter fast i stammen med spikar. Varför vet man inte helt säkert. En förklaring är att de patienter som orkade gå så långt gjorde en markering i trädet genom att fästa en hårnål. En annan förklaring är att kvinnor som klippte sitt hår kort under sanatorievistelsen lämnade sina hårnålar där. En annan tall är den så kallade Majblomstallen, den står vid en av utsiktsplatserna och i stammen fästes majblommor – och görs fortfarande. Om den tallen heter det att patienterna satte upp årets majblomma i förhoppning om att slippa återkomma till sanatoriet. Bäge träden är värdefulla i den mer kognitiva berättelsen inom riksintresset.

Ett mer officiellt minnesmärke är de så kallade Kungastenarna, i dag står där tre stycken till minne av kungabesök från åren 1902, 1976 och 2011. Stenarna, framförallt den första med Oscar II:s namnteckning, berättar om bakgrunden till sanatoriets uppförande.

Skogsområdet med promenadstigarna används fortfarande som motionsområde och är en del i verksamheten och behandlingen vid Österåsens hälsohem. Inom området har också nya minnesmärken bildats i form av mindre stenhögar som är en del i arbetet med stresshantering. Att området nyttjas på detta sätt gör att dess ursprungliga funktion hålls vid liv.

